O'QUVCHILARNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI VA IJTIMOIY TOLERANTLIKNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Ilxamova Diana Ikromovna
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch
davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smirlik davridagi o'quvchilarning individual-psixologik xususiyatlari (empatiya darajasi, o'z-o'zini baholash, temperament xususiyatlari, tashvishlanish darajasi) bilan ularda shakllangan ijtimoiy tolerantlik darajasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik empirik tadqiq etilgan. Tadqiqot 10-11-sinf o'quvchilari (n=88) ishtirokida o'tkazilgan bo'lib, V.S. Magun ijtimoiy tolerantlik so'rovnomasi, Yusupovning empatiya darajasini aniqlash metodikasi, Dembo-Rubinshteyn o'z-o'zini baholash metodikasi, Ayzenk temperament so'rovnomasi hamda Spielberger-Xanin tashvishlanish shkalasidan foydalanilgan. Ma'lumotlar SPSS 26.0 dasturida Pirson korrelyatsiya tahlili va chiziqli regressiya tahlili yordamida qayta ishlangan. Natijalar empatiya darajasi bilan ijtimoiy tolerantlik o'rtasida statistik jihatdan ishonchli, kuchli musbat bog'liqlik ($r=0,58$; $p<0,01$) mavjudligini, shuningdek tashvishlanish darajasining tolerantlikka teskari ta'sir ko'rsatishini ($r=-0,41$; $p<0,01$) ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tolerantlik, individual-psixologik xususiyatlar, empatiya, o'z-o'zini baholash, temperament, tashvishlanish, o'quvchilar, korrelyatsion tahlil.

Abstract: This article presents an empirical study of the relationship between adolescent students' individual-psychological characteristics (empathy, self-esteem, temperament traits, and anxiety level) and their level of formed social tolerance. The study was conducted among 10th–11th grade students (n=88) using V.S. Magun's social tolerance questionnaire, Yusupov's empathy diagnostic method, the Dembo–Rubinstein self-esteem method, Eysenck's temperament inventory, and the

Spielberger–Hanin anxiety scale. Data were processed in SPSS 26.0 using Pearson correlation and linear regression analysis. Results revealed a statistically significant, strong positive relationship between empathy and social tolerance (r=0.58; p<0.01), and a significant inverse relationship between anxiety and tolerance (r=-0.41; p<0.01).

Keywords: social tolerance, individual-psychological characteristics, empathy, self-esteem, temperament, anxiety, students, correlation analysis.

Аннотация: В данной статье эмпирически исследована взаимосвязь между индивидуально-психологическими особенностями учащихся подросткового возраста (уровень эмпатии, самооценка, свойства темперамента, уровень тревожности) и уровнем сформированности у них социальной толерантности. Исследование проведено среди учащихся 10-11 классов (n=88) с применением опросника социальной толерантности В.С. Магуна, методики диагностики эмпатии И.М. Юсупова, методики самооценки Дембо-Рубинштейн, опросника темперамента Айзенка и шкалы тревожности Спилбергера-Ханина. Данные обработаны в программе SPSS 26.0 с использованием корреляционного анализа Пирсона и линейного регрессионного анализа.

Ключевые слова: социальная толерантность, индивидуально-психологические особенности, эмпатия, самооценка, темперамент, тревожность, учащиеся, корреляционный анализ.

1. Kirish: Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy-madaniy, etnik va diniy xilma-xillikning kuchayib borishi sharoitida o'sib kelayotgan yosh avlodda tolerant shaxs sifatlarini shakllantirish davlat ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini isloh qilishga qaratilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarda o'quvchi-yoshlarda millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik va o'zgalar fikriga hurmat kabi sifatlarni tarbiyalash zarurligi alohida ta'kidlanadi. Biroq amaliyotda tolerantlikni shakllantirish tashqi pedagogik ta'sirlar

bilangina emas, balki o'quvchining ichki psixologik tuzilishi — uning individual-psixologik xususiyatlari bilan ham chambarchas bog'liqligi ko'pincha e'tibordan chetda qolmoqda.Ilmiy muammo shundan iboratki, tolerantlikni shakllantirishga qaratilgan ko'pgina pedagogik dasturlar barcha o'quvchilarga bir xil yondashuvni qo'llaydi, biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, bir xil tarbiyaviy ta'sirlar turli xil individual-psixologik xususiyatga ega o'quvchilarda turlicha natija beradi. Shu boisdan, tolerantlikning individual-psixologik determinantlarini aniq empirik ma'lumotlar asosida o'rganish nazariy va amaliy ahamiyatga ega.Tadqiqotning maqsadi — o'quvchilarning individual-psixologik xususiyatlari (empatiya, o'z-o'zini baholash, temperament xususiyatlari, tashvishlanish darajasi) bilan ijtimoiy tolerantlik darajasi o'rtasidagi statistik bog'liqlikni aniqlash va bu bog'liqlik asosida tolerantlikni rivojlantirishning psixologik mexanizmlarini izohlashdan iborat.Tadqiqot vazifalari: 1) o'quvchilarda ijtimoiy tolerantlik darajasini diagnostika qilish; 2) tanlangan individual-psixologik ko'rsatkichlarni o'lchash; 3) ko'rsatkichlar o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlikni SPSS dasturida statistik tahlil qilish; 4) eng kuchli predictor (bashoratlovchi) omilni regressiya tahlili orqali aniqlash.

Mavzuning ilmiy-nazariy o'rganilganlik darajasi: Tolerantlik muammosi xorijiy va mahalliy psixologik-pedagogik adabiyotlarda keng yoritilgan. G. Olport (G. Allport) o'zining klassik tadqiqotlarida tolerantlikni shaxsning ichki psixologik yetukligi bilan bog'lab, u "ochiq shaxs" (open personality) tushunchasi orqali izohlagan edi. Rossiyalik tadqiqotchilardan G.U. Soldatova tolerantlikni ijtimoiy munosabatlarning barqarorligini ta'minlovchi murakkab integrativ shaxs sifati sifatida talqin qiladi, V.S. Magun esa tolerantlikni o'lchashning empirik-statistik metodologiyasini ishlab chiqqan mualliflardan biri hisoblanadi. V.V. Boyko tadqiqotlarida esa tolerantlikning kommunikativ jihatlari va uning emotsional-irodaviy sohalar bilan bog'liqligi ochib berilgan.Mahalliy psixologiya fanida M.G. Davletshin, E.G'. G'oziyev, G.B. Shoumarov kabi olimlarning ishlarida shaxsning

individual-psixologik xususiyatlari — temperament, xarakter, qobiliyat va emotsional-irodaviy soha muammolari chuqur tadqiq etilgan bo'lsa-da, bu xususiyatlarning aynan ijtimoiy tolerantlik bilan o'zaro statistik bog'liqligini miqdoriy tahlil qilishga bag'ishlangan tadqiqotlar hanuzgacha yetarli emas. Xususan, empatiya, o'z-o'zini baholash va tashvishlanish kabi ko'rsatkichlarning tolerantlikka nisbatan predictor (bashoratlovchi) ta'sirini SPSS statistik dasturi vositasida son jihatidan asoslash ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligini tashkil etadi.Shunday qilib, mavjud adabiyotlar tahlili tolerantlik muammosining ko'p qirrali ekanligini, biroq uning individual-psixologik determinantlari empirik-statistik jihatdan mahalliy namunada yetarlicha o'rganilmaganligini ko'rsatadi. Bu holat ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqot ta'lim muassasalarining 10-11-sinf o'quvchilari orasida 2025-2026 o'quv yilida tashkil etildi. Tanlanma hajmi n=88 nafar o'quvchini tashkil etdi, ulardan 46 nafari (52,3%) qiz bolalar, 42 nafari (47,7%) o'g'il bolalar bo'lib, 44 nafari 10-sinf va 44 nafari 11-sinf o'quvchilaridir. Tanlanma tasodifiy klaster usulida shakllantirildi.

Tadqiqotda quyidagi psixodiagnostik metodikalar qo'llanildi:

1) Ijtimoiy tolerantlik darajasini aniqlash uchun — V.S. Magunning ijtimoiy tolerantlik so'rovnomasi (0–100 ballik shkala; ball qancha yuqori bo'lsa, tolerantlik darajasi shuncha yuqori hisoblanadi);

2) Empatiya darajasini aniqlash uchun — I.M. Yusupov metodikasi;

3) O'z-o'zini baholash darajasini aniqlash uchun — Dembo-Rubinshteyn metodikasi (T.V. Dembo va S.Ya. Rubinshteyn modifikatsiyasida);

4) Temperament xususiyatlarini (ekstraversiya-introversiya ko'rsatkichi) aniqlash uchun — G. Ayzenkning shaxs so'rovnomasi (EPI);

5) Tashvishlanish darajasini aniqlash uchun — Ch.D. Spielberger va Yu.L. Xanin shkalasi (shaxsiy tashvishlanish ko'rsatkichi).

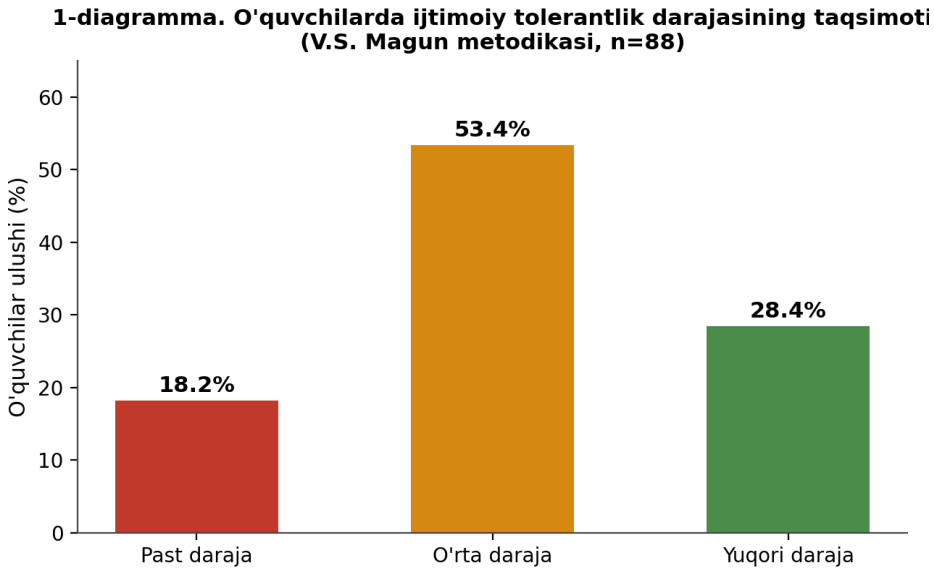
Olingan ma'lumotlar SPSS Statistics 26.0 dasturi vositasida qayta ishlandi. Tavsifiy statistika (o'rtacha qiymat, standart chetlanish), Pirson (Pearson) chiziqli korrelyatsiya koeffitsienti hamda bosqichli (stepwise) chiziqli regressiya tahlili qo'llanildi. Barcha o'lchov vositalarining ichki izchilligi Kronbax alfa koeffitsienti (α) orqali tekshirildi: Magun so'rovnomasi uchun α=0,81, Yusupov empatiya metodikasi uchun α=0,77, bu ko'rsatkichlar so'rovnomalarning yuqori ishonchliligini tasdiqladi.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili: Dastlabki tavsifiy statistik tahlil natijalariga ko'ra, tanlanma bo'yicha ijtimoiy tolerantlikning o'rtacha ko'rsatkichi 58,7 ball (SD=14,3) ni tashkil etdi. 1-jadvalda tadqiqotda qatnashgan o'quvchilarning asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha tavsifiy statistika keltirilgan.

Ko'rsatkich	O'rtacha (M)	St. chetlanish (SD)	Min	Max
Ijtimoiy tolerantlik (Magun)	58,7	14,3	22	91
Empatiya (Yusupov)	51,9	11,8	19	78
O'z-o'zini baholash	64,2	13,5	30	96
Ekstraversiya (Ayzenk)	12,4	4,1	3	21
Tashvishlanish (Spielberger-Xanin)	41,6	9,7	21	62

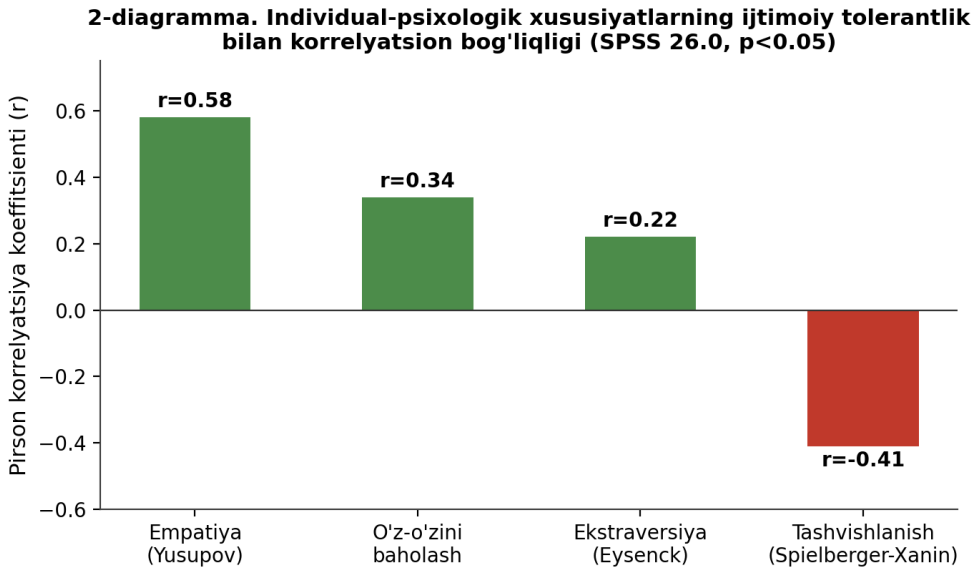
1-jadval. Tadqiqot ko'rsatkichlarining tavsifiy statistikasi (n=88)

O'quvchilarni tolerantlik darajasi bo'yicha uch guruhga ajratish natijasida quyidagi taqsimot aniqlandi: past darajadagi o'quvchilar — 18,2%, o'rta darajadagi o'quvchilar — 53,4%, yuqori darajadagi o'quvchilar — 28,4% (1-diagramma).

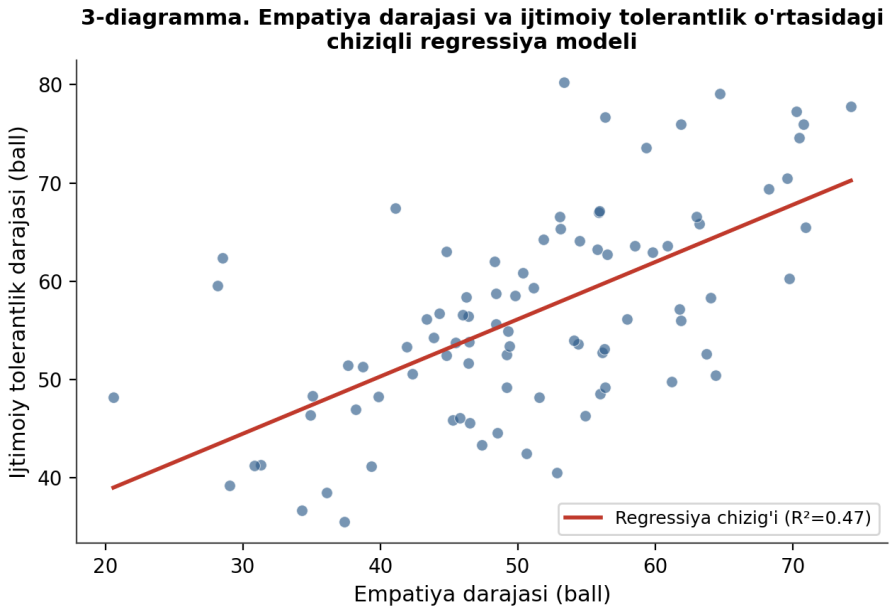
1-diagramma. O'quvchilarda ijtimoiy tolerantlik darajasining taqsimoti

Pirson korrelyatsion tahlili natijalari individual-psixologik ko'rsatkichlarning ijtimoiy tolerantlik bilan turlicha yo'nalish va kuchda bog'liqligini ko'rsatdi (2-diagramma). Xususan, empatiya darajasi bilan tolerantlik o'rtasida statistik jihatdan yuqori ishonchli, kuchli musbat bog'liqlik aniqlandi ($r=0,58$; $p<0,01$). O'z-o'zini baholash bilan o'rtacha kuchdagi musbat bog'liqlik ($r=0,34$; $p<0,01$), ekstraversiya bilan zaif, ammo statistik ahamiyatli musbat bog'liqlik ($r=0,22$; $p<0,05$) qayd etildi. Tashvishlanish darajasi esa tolerantlik bilan salbiy (teskari) bog'liqlikni namoyon qildi ($r=-0,41$; $p<0,01$) — bu tashvishlanish darajasi yuqori bo'lgan o'quvchilarda o'zgalarga nisbatan tolerant munosabatning nisbatan past bo'lishini bildiradi.

2-diagramma. Individual-psixologik xususiyatlarning ijtimoiy tolerantlik bilan korrelyatsion bog'liqligi

Aniqlangan bog'liqliklar orasida eng kuchlisi bo'lgan empatiya — tolerantlik juftligi chiziqli regressiya tahlili orqali chuqurroq o'rganildi. Bosqichli regressiya modeli natijalariga ko'ra, empatiya darajasi ijtimoiy tolerantlikdagi dispersiyaning 47% ini tushuntiradi (R^2=0,47; F(1,86)=76,84; p<0,001), standartlashtirilgan regressiya koeffitsienti β=0,46 ni tashkil etdi. Bu tolerantlikni bashorat qilishda empatiya eng kuchli individual-psixologik omil ekanligini ko'rsatadi (3-diagramma).

3-diagramma. Empatiya darajasi va ijtimoiy tolerantlik o'rtasidagi regressiya modeli

Natijalarning muhokamasi: Olingan natijalar G. Olport va G.U. Soldatovaning nazariy qarashlarini empirik jihatdan tasdiqlaydi: tolerantlik shaxsning boshqa odamning ichki dunyosini his qilish, unga hamdardlik bildirish qobiliyati — ya'ni empatiya — bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab shaxsiy-psixologik hosila hisoblanadi. Empatiyaning yuqori predictor kuchi shuni ko'rsatadiki, tolerantlikni maqsadli shakllantirish dasturlarida birinchi navbatda o'quvchilarda empatik idrok va his-tuyg'ularni tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim.Tashvishlanish darajasining tolerantlik bilan teskari bog'liqligi ham nazariy jihatdan izohlanadi: yuqori tashvishlanish holatidagi shaxs o'zini xavf-xatar ostida his qiladi, bu esa unda o'zgalarga nisbatan himoya-mudofaa xarakteridagi, ehtiyotkor va ba'zan rad etuvchi munosabatni kuchaytiradi. Shu sababli maktab psixologik xizmati tolerantlikni rivojlantirish bilan bir qatorda o'quvchilarning umumiy emotsional-psixologik holatini barqarorlashtirish, tashvishlanish darajasini pasaytirishga qaratilgan korreksion mashg'ulotlarni ham tashkil etishi maqsadga muvofiqdir.Ekstraversiya bilan aniqlangan nisbatan zaif bog'liqlik shuni ko'rsatadiki, temperament xususiyatlari

tolerantlikka bevosita emas, balki muloqot faolligi, ijtimoiy tajriba kabi vositachi omillar orqali ta'sir ko'rsatishi mumkin, bu esa kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalish bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa va tavsiyalar:O'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. O'quvchilarning individual-psixologik xususiyatlari, xususan empatiya, o'z-o'zini baholash va tashvishlanish darajasi ularda shakllangan ijtimoiy tolerantlik darajasi bilan statistik jihatdan ishonchli bog'liqdir.

2. Empatiya darajasi ijtimoiy tolerantlikning eng kuchli individual-psixologik bashoratlovchisi (predictor) hisoblanadi (β=0,46; R^2=0,47).

3. Tashvishlanish darajasining yuqoriligi tolerant munosabatning pasayishiga olib keluvchi salbiy omil sifatida namoyon bo'ladi.

4. Maktablarda tolerantlikni rivojlantirishga qaratilgan tarbiyaviy va psixokorreksion dasturlar o'quvchining individual-psixologik xususiyatlarini, birinchi navbatda uning empatik qobiliyati va emotsional holatini hisobga olgan holda differensial tarzda tashkil etilishi lozim.

Tadqiqot natijalari maktab psixologlari, sinf rahbarlari va ta'lim menejerlari uchun o'quvchilarda tolerantlikni shakllantirishning individual-psixologik asoslarini hisobga oluvchi amaliy dasturlarni ishlab chiqishda foydali bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Allport G.W. The Nature of Prejudice. — Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954.

2. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. — М.: Смысл, 1998.

3. Магун В.С., Магун А.В. Методология измерения социальной толерантности. — М.: ИС РАН, 2006.

4. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. — СПб.: Питер, 2004.

5. G'oziyev E.G'. Yosh davrlari psixologiyasi. — Toshkent: Universitet, 2018.

6. Davletshin M.G. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O'qituvchi, 2016.

7. Юсупов И.М. Психология эмпатии: теоретические и прикладные аспекты. — СПб., 1995.

8. Айзенк Г. Структура личности. — СПб.: Ювента, 1999.

9. Spielberger C.D. Anxiety and Behavior. — New York: Academic Press, 1966.

10. Shoumarov G'.B. Oila psixologiyasi. — Toshkent: 2019.